

Шелудяков Р. С.,
асистент кафедри конституційного,
міжнародного та приватного права
Криворізького факультету
Національного університету
«Одеська юридична академія»
(м. Кривий Ріг, Україна)

УДК 347.71

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКУМЕНТІВ В ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИНАХ

У статті досліджено основні міжнародно-правові угоди у сфері використання електронних документів в договірних відносинах. Зазначається, що більшість з досліджених актів мають декларативне спрямування або закріплюють лише загальні принципи певних правовідносин у мережі Інтернет. Це пов'язано з послідовним та досить обережним вдосконаленням правових норм в розглянутій сфері. Відзначено, що стрімкий процес уніфікації правил про використання електронної документації в торговельному обігу розпочався у 2000-х роках, що збіглося зі всесвітнім розвитком та охопленням всієї планети мережею Інтернет.

Ключові слова: електронний документообіг, електронний документ, електронна комерція, електронна торгівля, правове регулювання електронного документообігу в торгівлі.

Шелудяков Р. С. Международно-правовые основы использования электронных документов в договорных отношениях. – Статья.

В статье исследованы основные международно-правовые соглашения в сфере использования электронных документов в договорных отношениях. Отмечается, что большинство из исследованных актов имеют декларативную направленность или закрепляют лишь общие принципы определенных правоотношений в сети Интернет. Это связано с последовательным и достаточно осторожным совершенствованием правовых норм в рассматриваемой сфере. Отмечено, что стремительный процесс унификации правил об использовании электронной доку-

ментации в торговом обороте начался в 2000-х годах, что совпало со всемирным развитием и охватом всей планеты сетью Интернет.

Ключевые слова: электронный документооборот, электронный документ, электронная коммерция, электронная торговля, правовое регулирование электронного документооборота в торговле.

Sheludiakov R. S. International Legal Framework for the Use of Electronic Documents in Contractual Relations. – Article.

The article explores the main international legal agreements in the field of the use of electronic documents in contractual relations. It is noted that most of the examined acts have a declarative orientation or fix only the general principles of certain legal relationships in the Internet. This is due to the consistent and cautious improvement of the legal norms in this sphere. It is claimed that the rapid process of unification of the rules on the use of electronic documentation in trade turnover began in the 2000s, which coincided with the worldwide development of the coverage of the entire planet by the Internet.

Keywords: electronic document management, electronic document, electronic commerce, legal regulation of electronic document circulation in trade.

Процес глобалізації та досягнення науково-технічного прогресу відкрили нові можливості розвитку економік країн всього світу, а саме – розвитку інформаційної електронної комерції та формування інформаційного виробництва. Адже використання інформаційно-комунікативних технологій є найважливішим завданням перспективного розвитку національних господарств і міжнародних торговельних, виробничих і науково-технічних зв'язків. Електронна економіка, що формується, об'єктивно зумовлює створення системи електронних відносин між приватними компаніями, державою і бізнесом, державою і населенням та електронної системи міжнародних зв'язків [1, с. 269].

Актуальність питань, пов'язаних зі здійсненням електронного документообігу, електронної комерції та використання електронних документів в договірних відносинах, дедалі зростає. Окремі аспекти її здійснення вимагають комплексного вирішення проблем, що стосуються правового регулювання, адаптації національного українського законодавства до міжнародних норм і стандартів. Ці та інші напрями організаційно-правового забезпечення використання електронних документів в договірних відносинах дістали розгляду в працях Т. В. Бачинського [2], Н. М. Борейко [3], О. С. Василенко [4], О. П. Воробйової [1], І. О. Трубіна [5], І. В. Ховрак [6] тощо. Проте

детального аналізу міжнародно-правових засад такого використання здійснено в цих розвідках не було, що обумовило вибір теми і мети цього дослідження.

Міжнародно-правова регламентація порядку використання електронних документів в договірних відносинах розпочалася з розробки норм у сфері зв'язку та передачі інформації, проте створення єдиного правового режиму міжнародного обміну інформацією довгий час не відбувалося [1, с. 270], і стандартизація у сфері комп'ютерної передачі даних згодом стала однією з перших спеціальних сфер співробітництва в процесі становлення електронної торгівлі.

Тенденція до заміни паперового обігу передачею комп'ютерних даних, запроваджена міжнародними банками у вигляді системи SWIFT, отримала поширення і в сфері міжнародної торгівлі. У січні 1988 р. були опубліковані розроблені за сприяння МТП та ЄЕК ООН Уніфіковані правила поведінки при міжнародній передачі торгових даних засобами комп'ютерного зв'язку (*Uniform Rules of Conduct for Interchange of Trade Data by Teletransmission*) – Правила UNCID [7]. Згідно зі ст. 1, вони мають на меті «полегшити обмін комерційною інформацією, яка передається через комп'ютери, встановлюючи узгоджені правила поведінки між сторонами, які беруть участь в такій передачі. Ці узгоджені правила не стосуються змісту переданих повідомлень, якщо інше не передбачено в самих правилах». Правила UNCID встановлюють, наприклад, що відправник послання може передбачити обов'язок адресата підтвердити його прийняття. Вони містять також деякі положення про захист торгових даних, які викладені в «комп'ютерному документі», що складається з магнітних імпульсів, з якого потім можна друкувати копії. Ці Правила мають факультативний характер і застосовуються лише за умови досягнення сторонами спеціальної угоди про передачу, що іменується в Правилах протоколом про застосування міжнародного обміну торговими даними (*trade data interchange application protocol*).

У 1988 р. Європейська економічна комісія прийняла Правила ООН з міжнародного комп'ютерного обміну для управління, комерції та транспорту – *United Nations Rules for Electronic Data Interchange for Administration, Commerce and Transport (UN/EDIFACT)* [8]. Вони визначаються як «міжкомп'ютерна передача комерційних або адміністративних актів з використанням узгодженої структури банку даних за цими актами». Це означає, що зазначені Правила призначені

для забезпечення комунікації між комп'ютером відправника інформації та комп'ютером адресата на мові, яку комп'ютер останнього сприймає. Застосування цих правил також є факультативним.

СЕК ООН та Центром ООН сприяння торгівлі та електронного бізнесу прийнято також: Типову угоду обміну при міжнародному комерційному використанні електронного обміну даними (Додаток до Рекомендації № 26 «Комерційне використання угод обміну при електронному обміні даними» [9], прийнятої робочою групою зі сприяння міжнародним торговим процедурам Європейської економічної комісії ООН від 23.06.1995 р.); Угоду про електронну комерцію (Рекомендація № 31 [10], прийнята Центром ООН сприяння торгівлі та електронного бізнесу (*UN/CEFACT*), 2000 р., Женева).

Міжнародна організація зі стандартизації (*International Organization for Standardization, ISO*) у співпраці з іншими міжнародними організаціями розробила Керівництво з елементів торговельних даних (*Trade Data Elements Directory – UNTDED*), прийняте у 1985 р. як документ ISO 7372 і опубліковане англійською, французькою, російською та іспанською мовами [11]. Керівництво містить близько 500 торговельних термінів з численними поясненнями. *UNTDED* доповнені *Trade Data Interchange Directory (UNTDID)* [12], які описують використання типових термінів в комп'ютерних процесах.

Паперові звіти і документація, включаючи транспортні документи, все більше замінюються звітами, що зберігаються в ЕОМ. Певний час існувала невизначеність щодо юридичного значення цієї документації. Незважаючи на широко поширене використання ЕОМ у всіх сферах комерційної діяльності, в деяких країнах були коливання щодо значення цієї документації для процесуальних доказів в судових органах. Вважалося, що досягнутий рівень техніки в сфері запису на ЕОМ не дає достатніх гарантій проти фальсифікації. Крім цього, існують традиційні юридичні бар'єри [13], що стосуються використання цих записів як доказів, особливо в країнах англійської системи права.

У доповіді ЮНСІТРАЛ про електронний переказ коштів 1982 р. містився ряд міжнародних заходів, які були прийняті для сприяння використанню автоматичної обробки даних [14]. У доповіді також викладалися міжнародні дії, здійснені щодо забезпечення доказової цінності документації, що зберігається в ЕОМ. У доповіді було зроблено висновок: «Для того, щоб надати юридичні гарантії міжнародного електронного переказу коштів, необхідні узгоджені правила щодо умов,

в яких документація, яка зберігається в ЕОМ, може вважатися допустимою в якості доказів, і доказової цінності документації, що зберігається в ЕОМ. Однак ця проблема виходить за межі електронного переказу коштів і стосується всіх аспектів міжнародної торгівлі, в рамках яких можуть використовуватися ЕОМ. Оскільки правила доказів є частиною процесуального законодавства і пов'язані з іншими елементами правової структури держави, в даний час було б важко дійти згоди із законодавством. Однак в тому випадку, якщо будуть розроблені керівні принципи щодо умов, в яких документація, що зберігається в ЕОМ, допускається в якості доказу, це може вплинути на розвиток правової структури в цій сфері» (п. 88) [14].

У 1996 р. ЮНСІТРАЛ прийняла Типовий закон про електронну комерцію [15]. Закон готувався упродовж 1985–1996 років. Його мета – уніфікація законодавств держав відповідно до вимог, що виникають у зв'язку з розвитком телекомунікаційних технологій. Закон складається з двох частин – електронна комерція загалом та електронна комерція в перевезенні вантажів, де визначено основні функції електронного контракту, до яких належить: читабельність, незмінюваність, можливість робити копії, можливість аутентифікації за допомогою електронного підпису, простота збереження. Навіть якщо його сприймати як документ загального характеру, він свідчить про головне – електронної торгівлі та електронним документам висловлено довіру. Досягнутий високий рівень згоди держав щодо ключових проблем електронної торгівлі.

Типовий закон ЮНСІТРАЛ застосовується до будь-якого виду інформації в формі повідомлення даних, використовуваної в контексті торговельної діяльності (ст. 1). Причому термін «торговельна діяльність» тлумачиться широко, щодо всіх відносин торгового характеру, як договірних, так і недоговірних. «Відносини торгового характеру включають такі угоди: ... перевезення товарів: повітряним, морським, залізничним або автомобільним транспортом». Перевезення вантажів присвячена глава I. Зі ст. 16 випливає, що «ця глава застосовується до будь-якої з дій, що здійснюються у зв'язку з договором перевезення вантажів або на виконання такого договору, включаючи, зокрема: а) і) зазначення марок, кількості місць або предметів, кількості або ваги вантажу; ii) зазначення або декларування характеру або вартості вантажу; iii) видача розписки в отриманні вантажу; iv) підтвердження завантаження вантажу; б) і) спрямування будь-якій особі

повідомлення про умови договору; ii) надання вказівок перевізнику; c) i) пред'явлення вимоги про здачу вантажу; ii) дозвіл на видачу вантажу; iii) направлення повідомлення про втрату чи пошкодження вантажу; d) направлення будь-якого іншого повідомлення або заяви у зв'язку з виконанням договору; e) прийняття зобов'язання здати вантаж названій особі або особі, уповноваженій вимагати здачі вантажу; f) надання, набуття або переуступка прав на вантаж; g) набуття або передача прав і зобов'язань за договором».

Типовий закон про електронну комерцію має досить об'ємну ст. 17 «Транспортні документи», що складається з семи окремих пунктів.

Інший документ – Резолюція Генеральної Асамблеї ООН А/51/628 від 30.01.1997 р. рекомендує державам при розробці законодавства «враховувати положення Типового закону через необхідність уніфікації законодавства, застосовуваного до альтернативних паперових форм, методів передачі і збереження інформації» [16].

Цілком природньо, що для правового регулювання електронної торгівлі необхідний єдиний підхід на міжнародному та національному рівні. Уніфікація здійснюється також за допомогою модельної нормотворчості, результатом якої стали: Типовий закон ЮНСІТРАЛ про електронну комерцію, Модельний закон ЮНСІТРАЛ про електронні підписи 2001 р. [17], Модельний закон СНД про електронний цифровий підпис 2000 р. [18], Модельний закон СНД щодо електронної торгівлі 2008 р. [19], Правила про електронні коносаменти, розроблені Міжнародним морським комітетом [20].

Однією зі складних вважається проблема адаптації діючих міжнародних конвенцій (угод) до відносин з використанням електронного обміну даними. Перешкодою є норми, які приписують використовувати документи в письмовій формі або встановлюють необхідність підпису на документі. На сьогоднішній день запропоновано декілька шляхів адаптації міжнародних конвенцій та угод до умов електронної торгівлі [21]. Також ЮНСІТРАЛ у 2001 р. прийнято Типовий закон про електронні підписи.

На європейському рівні в досліджуваній сфері прийнято: Конвенцію про захист фізичних осіб стосовно автоматизованої обробки даних особистого характеру від 28 січня 1981 р. [22]; Додатковий протокол до Конвенції про захист осіб стосовно автоматизованої обробки даних особистого характеру, що стосується наглядових органів та транскордонних потоків даних від 08.11.2001 р. [23], Конвенцію про інформа-

ційне та правове співробітництво, що стосується «послуг інформаційного суспільства» від 04.10.2001 р. [24]; Конвенцію Ради Європи з кіберзлочинності від 23.11.2001 р. [25].

Рада Європи також прийняла у 2003 р. документ, що проголошує сім основних принципів захисту свободи в мережі. Головною ідеєю Декларації про свободу спілкування в Інтернеті (*Declaration of freedom of communication on the Internet*) [26] є те, що всесвітня павутина не повинна піддаватися більш суворим обмеженням, ніж ті, що характерні для звичайних засобів масової інформації, а будь-яка цензура в мережі може бути лише добровільною.

Міжнародною торговою палатою на розвиток застосування електронної документації в торговельному обігу прийнято Загальні вимоги для посвідченої цифровим способом міжнародної комерції 1997 р. [27] та Загальні принципи реклами і маркетингу в Інтернеті 1998 р. [28].

Необхідно зазначити, що більшість з названих актів мають декларативне спрямування або закріплюють лише загальні принципи певних правовідносин у мережі Інтернет. Це пов'язано із тим, що законодавці послідовно, а головне обережно, вдосконалюють ці норми.

Зважаючи на інтеграцію України у європейське співтовариство особливої актуальності набуває дослідження уніфікації правових норм щодо застосування електронної документації в торговельному обігу у рамках європейського права. Актуальність такого розгляду пов'язана також і з підписанням у 2014 р. Угоди про асоціацію між Україною та ЄС та базуванні національного права та законодавства саме на європейському досвіді. Отже, європейське право мережі Інтернет включає багато директив і резолюцій, деякі з яких є ключовими: Директива 97/7/ЄС Європейського парламенту та Ради від 20.05.1997 р. про захист споживачів щодо дистанційних договорів (дистанційний продаж) [29]; Директива 97/66/ЄС Європейського парламенту та Ради від 15.12.1997 р., що стосується обробки персональних даних та охорони таємниці приватного життя в телекомунікаційному секторі [30]; Директива Європейського парламенту та Ради 1999/93/ЄС від 13.12.1999 р. про правові основи Співтовариства для електронних підписів [31]; Директива 2000/31/ЄС Європейського парламенту і Ради від 08.06.2000 р. про деякі правові аспекти послуг інформаційного суспільства, зокрема електронної комерції, на внутрішньому ринку (Директива про електронну комерцію) [32]; Директива 2002/58/

ЕС Європейського парламенту і Ради від 12.07.2002 р., що стосується обробки персональних даних та охорони таємниці приватного життя в секторі електронних комунікацій [33]; Резолюція Європейського парламенту про безпечне використання Інтернету та нових он-лайн технологій від 02.12.2004 р. [34]. 1 липня 2004 р. на території 15 країн Європейського Союзу набула чинності Директива, яка встановила нові правила і порядок оподаткування інтернет-торгівлі (будь-які «цифрові продажі» обкладаються VAT (український аналог – податок на додану вартість); нововведення стосуються оподаткування іноземних онлайн торговців).

Процес уніфікації норм триває і в рамках СНД. Так, можна виділити такі акти: Модельний закон про електронний цифровий підпис від 09.12.2000 р.; Угоду про співробітництво держав-учасниць СНД у боротьбі зі злочинами у сфері комп'ютерної інформації від 01.06.2001 р. [35].

Таким чином, початок 2000-х років ознаменувався стрімким процесом уніфікації правил про використання електронної документації в торговельному обігу, що збіглося зі всесвітнім розвитком то охопленням всієї планети мережею Інтернет. А відповідно до Декларації про свободу комунікацій в Інтернет [36] подальші розробки у сфері нормативно-правового та організаційного забезпечення електронного обміну у Всесвітній мережі ґрунтуватимуться на принципах: незастосування до змісту (контенту) в Інтернет обмежень, що перевищуватимуть аналогічні обмеження відносно інших засобів постачання змісту (контенту); саморегуляції або спільної регуляції стосовно змісту (контенту) поширюваного в Інтернет; відсутності попереднього державного контролю; свобода надання послуг через Інтернет тощо, а також обмеження доступу до окремого контенту, зважаючи на категорію громадян (діти).

ЛІТЕРАТУРА

1. Воробйова О. П. Нормативно-правове забезпечення електронної комерції: міжнародний досвід // Ефективність державного управління. 2012. Вип. 30. С. 269-275. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efdu_2012_30_35
2. Бачинський Т. В. Деякі новели законодавчого регулювання електронної комерції в Україні // Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. 2014. № 12. С. 168-171. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzlubp_2014_12_40
3. Борейко Н. М. Оподаткування електронної комерції: досвід іноземних країн //

- Вісник Академії митної служби України. Сер.: Економіка. 2009. № 1. С. 143-147. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vamsue_2009_1_22
4. Василенко О. С. Електронна комерція як напрям уніфікації в рамках Юнсітрал // Часопис Київського університету права. 2011. № 1. С. 338-341. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2011_1_87; Василенко О. С. Уніфікація правил електронної комерції в рамках Типового закону ЮНСІТРАЛ «Про електронну торгівлю» // Часопис Київського університету права. 2011. № 4. С. 368-371. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2011_4_90
 5. Трубін. І. О. Підписання угоди про асоціацію як передумова вдосконалення правового регулювання електронної комерції в Україні // Фінансове право. 2014. № 1. С. 6-10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fp_2014_1_4
 6. Ховрак І.В . Електронна комерція в Україні: переваги та недоліки // Економіка. Фінанси. Право. 2013. № 4. С. 16-20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecfipr_2013_4_7
 7. Uniform Rules of Conduct for Interchange of Trade Data by Teletransmission. URL: <https://www.unece.org/tradewelcome/un-centre-for-trade-facilitation-and-e-business-uncefact/outputs/standards/unedifact/tradeedifactrules/part-2-uniform-rules-of-conduct-for-interchange-of-trade-data-by-teletransmission-uncid/part-2-uncid-chapter-1-introductory-note.html>
 8. UN/EDIFACT (the United Nations rules for Electronic Data Interchange for Administration, Commerce and Transport). URL: <https://www.unece.org/cefact/edifact/welcome.html>; Курбатов М.А. Электронная передача информации на базе международного стандарта ООН – ЭДИФАКТ. – М., 1991. С. 3-200.
 9. Recommendation 26 Commercial use of interchange agreements for electronic data interchange. URL: http://www.unece.org/fileadmin/DAM/cefact/recommendations/rec26/rec26_1995_r1133rev1.pdf
 10. Recommendation 31 Electronic Commerce Agreement. URL: http://www.unece.org/fileadmin/DAM/cefact/recommendations/rec31/rec31_ecetrd257e.pdf
 11. Trade Data Elements Directory. URL: http://www.unece.org/fileadmin/DAM/cefact/standar/docs/tded_toc.htm
 12. Trade Data Interchange Directory. URL: <https://www.unece.org/cefact/edifact/welcome.html>
 13. Henriksen R. The legal aspect of paperless international trade and transport. Copenhagen, 1982.
 14. A/CN.9/221 Доклад Генерального секретаря: электронный перевод средств. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/V82/260/98/IMG/V8226098.pdf?OpenElement>
 15. Комиссия ООН по праву международной торговли. Ежегодник. Т. XXVII. 1996. Ч. 3. – Нью-Йорк, 1998. С. 319-324.
 16. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН А/51/628 «Типовой закон об электронной торговле, принятый Комиссией Организации Объединенных Наций по праву международной торговли», 1997. URL: http://www.projects.innovbusiness.ru/pravo/DocumShow_DocumID_62126.html
 17. Типовой закон ЮНСИТРАЛ об электронных подписях и Руководство по принятию. URL: <https://www.uncitral.org>

18. Модельный закон «Об электронной цифровой подписи» от 9 декабря 2000 г. URL: <http://www.internet-law.ru/intlaw/laws/cis-ecp.htm>
19. Модельний закон щодо електронної торгівлі, 2008. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_k75
20. Rules for Electronic Bills of Lading. URL: <http://www.comitemaritime.org/Rules-for-Electronic-Bills-of-Lading/0,2728,12832,00.html>
21. Жажигалкин А. В. Международно-правовое регулирование электронной коммерции: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – СПб., 2005; Карев Я. А. Правовое регулирование и использование электронных документов в договорных отношениях: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2005.
22. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних, 1981 // Офіційний вісник України. 2011. № 1. Ст. 85.
23. Додатковий протокол до Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних стосовно органів нагляду та транскордонних потоків даних, 2001 // Офіційний вісник України. 2011. № 1. Ст. 86.
24. Convention on Information and Legal Co-operation concerning «Information Society Services», 2001. URL: <https://www.coe.int/en/>
25. Конвенція про кіберзлочинність, 2001 // Офіційний вісник України. 2007. № 65. Ст. 2535.
26. Declaration on freedom of communication on the Internet, 2003. URL: <http://www.osce.org/fom/31507?download=true>
27. International Chamber of Commerce: General Usage for International Digitally Ensured Commerce, 1997. URL: <https://cryptome.org/jya/guidec2.htm>
28. ICC Guidelines on Advertising and Marketing on the Internet, 1998. URL: <http://www.it-retten.dk/bog/bilag/15/ICC%20Guidelines%201998.PDF>
29. Директива 97/7/ЄС Європейського парламенту та Ради «Про захист прав споживачів в дистанційних контрактах», 1997. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_245
30. Директива 97/66/ЄС Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу об використанні персональних даних і захисті неприкосновенності частини життя в сфері телекомунікацій, 1997. URL: http://www.uipdp.com/upload/legislation/international/directive_9766.pdf
31. Директива 1999/93/ЄС Європейського парламенту та Ради «Про систему електронних підписів, що застосовується в межах Співтовариства», 1999. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_240
32. Директива 2000/31/ЄС Європейського парламенту та Ради «Про деякі правові аспекти інформаційних послуг, зокрема, електронної комерції, на внутрішньому ринку», 2000. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_224
33. Директива № 2002/58/ЄС Європейського Парламенту і Ради ЄС стосовно обробки персональних даних та захисту права на недоторканість особистого життя в сфері електронних комунікацій, 2002. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_b34
34. European Parliament legislative resolution on the proposal for a decision of the European Parliament and of the Council establishing a multiannual Community programme

- on promoting safer use of the Internet and new online technologies. URL: [http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52004AP0072\(01\)&qid=1503595663213&from=EN](http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52004AP0072(01)&qid=1503595663213&from=EN)
35. Соглашение о сотрудничестве государств-участников Содружества Независимых Государств в борьбе с преступлениями в сфере компьютерной информации, 2001 // Содружество. Информационный вестник Совета глав государств и Совета глав правительств СНГ. № 1(37). С. 138 - 145.
36. Декларація про свободу комунікацій в Інтернет, 2003. URL: <http://cedem.org.ua/library/deklaratsiya-pro-svobodu-komunikatsij-v-internet/>

